

Werkplaats Europa

Eén Europa: christelijk, populistisch of humaan?

Door Erica Meijers

Een tijdje geleden liep ik op een zonnige middag over de Brouwersgracht in Amsterdam en mijn oog viel op een etalage van een boekwinkel. Tussen stapels andere boeken lag daar een exemplaar van het tijdschrift *Die Sammlung*. En wel het derde nummer van de eerste jaargang, van november 1933. Op het omslag zag ik zowel Duitse als Franse titels staan, en daaronder in witte letters de naam van de uitgever: Querido in Amsterdam.

Dit was voor mij onmiddellijk een reden om te stoppen en de boekwinkel binnen te gaan. En hoewel het een rib uit mijn lijf was, kon ik de aankoop van dit verder niet speciaal mooie schriftje, bijeengehouden door een simpel kartonnetje in vaal zwart, bleekgroen en vergeeld wit, niet weerstaan. Ik zal u uitleggen waarom. Het gevoel dat dit tijdschrift bij me opriep, en dat doet het nog steeds elke keer als ik het in mijn handen neem, heeft alles te maken met wat ik zou willen aanduiden als de ziel van Europa.

Over die ziel wordt dezer dagen veel gesproken, zij het vaak in andere bewoordingen. Het gaat dan over de identiteit van Europa, over haar samenhang en eenheid. En meestal doelt men dan op de Europese Unie, waarmee we die veronderstelde eenheid proberen vorm te geven.

De Europese Unie verkeert in zwaar weer. De dynamiek van de EU zelf ondermijnt de gezochte eenheid. Ooit begonnen als een vredesproject met als inzet 'Nooit

meer oorlog' lijkt de EU te verzanden in bureaucratie, gebrek aan democratie en de economische belangen van de verschillende landen. Hoewel tal van kwesties, zoals klimaatverandering, migratie, veiligheid en digitalisering juist vragen om internationalisering van besluitvormingsprocessen, worstelt de Europese Unie met de gezamenlijke opvang van vluchtelingen, renationalisering (op dit moment vooral Brexit) en populisme.

Maar Europa is veel meer dan de EU, al komen alle Europese thema's vroeg of laat ook op het bordje van de EU. De EU drukt als het goed is de cultuur en samenhang van het oude continent Europa uit. Dat het daarbij vooral om de omgang met verschillen en conflicten gaat, mag geen verwondering wekken.

Deze cursus gaat om vragen rond identiteit en diversiteit. Dat zal dus de focus zijn van ons spreken over Europa vanavond. Deze avond verkennen we de eenheid en identiteit van Europa. We doen dat in de vorm van drie werkplaatsen. Ik spreek van werkplaatsen omdat er over al deze terreinen niets definitiefs gezegd kan worden, omdat we al doende proberen te leren en ten derde omdat we in die werkplaatsen gereedschap voor de toekomst proberen te smeden.

In de eerste werkplaats gaat het om de ziel van Europa, de tweede richt zich op het begrip volk als het fundament van onze democratie en de laatste werkplaats betreft de omgang met de geschiedenis. Aan het eind van elke werkplaats zal ik proberen een les te trekken over de eenheid en diversiteit van Europa.

WERKPLAATS 1: De ziel van Europa

Voor de eerste werkplaats wil ik graag dat oude woord 'ziel' weer van stal halen. Het geeft mij meer ruimte dan de bekende woorden eenheid en identiteit, die zo duidelijk ontleend zijn aan die ene stroming in de Europese geschiedenis, die van de filosofie en het rationalisme.

Het woord 'ziel' kent meerdere bronnen van herkomst.

De bekendste is waarschijnlijk de traditioneel christelijke, waarbij de ziel, Seele, soul, l'âme (van het Latijnse anima) de onsterfelijke essentie van de mens verbeeldt. Die visie ontleent weer veel aan het oud Griekse begrip *psyche*, dat tegelijkertijd vlinder betekent. De ziel is het fladderende element in ons lichaam waarop we geen grip hebben. Wat dat betreft kun je je afvragen of het woord ziel wel goed past bij die gedachte van de essentie, net zoals het ook niet zo goed past bij het woord 'identiteit', want dat suggereert dat de ziel datgene in ons is, wat altijd hetzelfde is. Niets is minder waar. De ziel is misschien wel het meest beweeglijke en veranderlijke van de mens. Plato stelde dat elke ziel altijd op zoek is naar zijn andere helft, die hij is kwijtgeraakt toen de goden de te machtig geworden mensen in tweeën hakten. Zo gezien is iedere ziel per definitie een zoekende ziel. De Poolse dichtster Wisława Szymborska schrijft zelfs dat we geen grip hebben op onze eigen ziel: "een ziel heb je zo nu en dan, niemand heeft haar ononderbroken en voor altijd. Dagen en dagen, jaren en jaren kunnen zonder haar voorbijgaan."

Voor zover de ziel het wezen van iets of iemand is, dan toch het onaffe en incomplete wezen. Volgens de Joodse traditie is de *nefesj* het geheel van verstand, gevoel en wil dat samen de mens uitmaakt. In het bijbelboek Genesis wordt die mens geschapen uit zowel stof en adem, en daarmee zijn ziel en lichaam onlosmakelijk verbonden. In de ziel bevindt zich de droefheid en

blijdschap, het is de niet aanwijsbare plek waar gemijmerd wordt, gedroomd en getobd. Het is misschien wel bij uitstek de ruimte waar de mens zich afvraagt waar het met hem of haar naartoe moet.

En dat is wat mij betreft de vraag die zich vandaag, niet voor het eerst in de geschiedenis van Europa opdringt: wie willen we zijn? Met een streep onder het woord willen. Wie zouden we kunnen zijn? Het fladderende van het woord ziel past daar wat mij betreft beter bij dan het begrip identiteit. De ziel is ongrijpbaar als de toekomst, en beweeglijk als onze zorgen. Het is een verborgen ruimte waar onze dromen sluimeren en onze angsten rondtollen.

Niemand weet of de Europese Unie en de regeringen van de verschillende Europese landen de huidige spanningen aankunnen. De financiële en economische crisis uit 2008 heeft de vraag naar solidariteit op de agenda geplaatst; de uitbreiding van de Europese Unie met landen buiten West-Europa roept de vraag op naar de culturele identiteit die ons als Europeanen verbindt en de Brexit, die staat voor de terugkeer naar nationalisme in tal van landen, zet het voortbestaan van de Unie zelf op het spel. En dan is er nog de vraag naar de plaats van Europa in de wereld, haar verhouding met Rusland en de Verenigde Staten, haar rol in het Midden-Oosten en haar relaties tot landen met wie ze een koloniale geschiedenis heeft.

Kortom: de vraag wie we willen zijn in Europa vindt plaats in een context van onzekerheid en strijd.

Dat brengt mij weer terug bij het verhaal waarmee ik begon, en dat nog niet af is. Het verhaal van *Die Sammlung*. Dit tijdschrift heeft niet lang bestaan en elke

uitgave was een strijd om fondsen, auteurs en nog veel meer. Het werd opgericht in 1933 door de Duitse schrijver Klaus Mann, die direct na de machtsovername van Hitler in Duitsland het land was ontvlucht en vervolgens de kroniekschrijver werd van het 'andere Duitsland', van al die emigranten en vooral van de intellectuelen onder hen, die vertwijfeld probeerden elders een nieuw bestaan op te bouwen. Dat was moeilijk, want als het al lukte in een ander land een verblijfsvergunning te bemachtigen, dan werden ze vaak met de nek aangekeken en konden nauwelijks werk krijgen. Ze voelden zich in de steek gelaten, net als migranten nu. Onlangs is Klaus Manns roman *der Vulkan* voor het eerst in het Nederlands vertaald, zestig jaar na dato, ongetwijfeld vanwege de actualiteit van het boek. *De Vulkaan* brengt het chaotische en onzekere leven van vluchtelingen in beeld. Het gevecht met taal en identiteit, met werk en bureaucratie. Door het verlies van hun land werden zij Europeanen, of ze wilden of niet. In de emigrantencafé's in Parijs, Praag en Zürich werd heftig gediscussieerd over de toekomst van Europa. Hun eigen toekomst hing af van een gezamenlijk optreden van Europese landen tegen de barbarij van fascisme en nationaalsocialisme, net zoals veel immigranten nu afhankelijk zijn van een gezamenlijke Europese asielpolitiek om te voorkomen dat zij het risico moeten nemen eindeloos rond te dolen op de Middellandse zee, of erin te verdrinken.

De vertwijfeling van deze emigranten, toen en nu, is deel van de Europese ziel. In de roman *de Vulkaan* duikt af en toe een Engel op, die met groot mededogen het verborgen lijden in de desolate hotel- en zolderkamertjes gadeslaat, en die diegene in zijn vleugels wegdraagt, die het leven laten in hun strijd om een menswaardig bestaan. In de discussies over de identiteit van Europa ontbreekt te vaak de stem van deze Engel, die doet denken aan de figuur die de Joodse denker

Walter Benjamin de Engel van de geschiedenis noemde. Die werd ruggelings de toekomst ingedreven en had de blik dus gericht op het verleden, een landschap van enkel verwoesting en ellende, zoals Benjamin schrijft.¹ Europa bestaat niet alleen uit verworvenheden en mooie idealen, maar bergt in haar ziel ook vele puinhopen. Die mogen we niet over het hoofd zien, wanneer we nadenken over de vraag, wat Europa is en hoe we willen dat zij wordt.

Klaus Mann zelf verloor in de jaren van het Derde Rijk alle illusies over Europa en de idealen van dit oude continent. Hij onderschreef de gedachte van de Deense denker Kierkegaard dat er enkel nog reden is voor geloof en hoop op grond van het absurde. Omdat hij had moeten leren dat het leven niet te beheersen valt.

Klaus Mann stierf in 1949 in Cannes door een overdosis slaaptabletten.

Vanaf 1933 probeerde hij met zijn tijdschrift *Die Sammlung* stem te geven aan het 'andere, het menselijke Duitsland', dat zich inmiddels grotendeels buiten de grenzen van Duitsland zelf bevond, en aan anderen die de strijd tegen de barbarij steunden, zoals de Franse schrijvers André Gide en Romain Rolland, van wie ook bijdragen staan in het nummer van *Die Sammlung*, dat ik aan de Brouwersgracht bemachtigde. Bij het hoofdartikel van deze uitgave van de *Sammlung* wil ik ter afsluiting van deze eerste werkplaats iets langer stil staan, omdat het opvallend is hoe in dit artikel over Europa geschreven wordt. Het heet "Altes Europa – Neues Deutschland"² en is geschreven door de Zwitserse journalist en schrijver Ferdinand Lion (1883-1968). Hij noemt Europa hierin een weefsel van drie draden: een antieke, een christelijke en een volkse. Zeker de eerste twee draden zijn zelf ook weer mengvormen. Zo komt volgens Lion in het Christendom het

---

¹ Walter Benjamin, 'Über den Begriff der Geschichte', in: *Illuminationen. Ausgewählte Schriften I.* (1920-1940)

² Ferdinand Lion, 'Altes Europa – Neues Deutschland', in: *Die Sammlung*, Jrg 1, 3. Heft (november 1933). hrsg. Klaus Mann, Querido Verlag Amsterdam, 114-126.

beste samen uit Egypte, Babylon (inclusief het Jodendom), Perzië en zelfs India. Het is de vraag of Lion met deze drie draden alle bronnen van Europa te pakken heeft, het islamitische element, dat Europa met denkers als Averroës (1126-1189) ook diepgaand beïnvloedde, ontbreekt. Het gaat mij nu vooral om het punt dat Lion wil maken: Europa is op zijn best, is het meest zichzelf wanneer deze verschillende draden op steeds nieuwe manieren in elkaar verward raken en met elkaar nieuwe weefsels voortbrengen. De pure vorm past niet bij Europa. Pogingen daartoe, zoals in de Renaissance geprobeerd werd terug te keren tot de zuiver antieke, en in de reformatie tot het zuiver christelijke, houden niet lang stand, want al gauw vermengden zij zich weer met de andere elementen die het Europese zo kenmerken, zo schrijft Lion. De waarden die doorgaans genoemd worden als kenmerkend voor de Europese cultuur – vrijheid, gelijkheid en solidariteit, doordrenkt van een kritische geest – konden alleen ontstaan in een complex samenspel van Joodse, christelijke, islamitische en humanistische ontmoetingen.

Typerend voor Europa noemt Lion het open en beweeglijk zijn, nooit absoluut of permanent. Het enige dat permanent is in Europa is de voortdurende verandering in de schakeringen van complexiteit. Juist de strijd tussen de verschillende elementen, zoals denken en geloven, individu en gemeenschap, politiek en economie etc. die zich dan toch weer met elkaar verbinden, zorgt voor vrijheid. Juist de getormenteerde ziel van Europa, verscheurd door tegenstellingen, creëert bij Lion óók de ruimte waarin solidariteit, vrijheid en gelijkheid zijn eigen Europese vorm kon krijgen.

Het zogenaamde ‘Nieuwe Duitsland’ is wat Lion betreft dan ook in werkelijkheid een oud Duitsland, een terugval in een voor-Europees, Germaans volksdom, dat

tot mislukken gedoemd is. Op dat volksdom komen we in de tweede werkplaats uitgebreid te spreken. Lion gelooft dat dat het 'volkse, nationaalsocialistische Derde Rijk ten diepste on-Europees is en daarom ten onder zal gaan. Hieruit spreekt in november 1933 nog een hoop, die velen in de daaropvolgende jaren van het Derde Rijk zouden verliezen.

Wat echter gebleven is, is de overtuiging dat Europa een veelzijdig mozaïek is en dat wie probeert de identiteit van Europa in één gezicht te vangen, haar juist verliest. Wie aan Europa denkt, kan niet anders dan terecht komen in een permanente 'crisis van zekerheden', schreef de Nederlandse historicus en dichter Jacques Presser in 1963 in zijn boekenweekgeschenk *Europa in een boek*. Ook wat Presser betreft is deze crisis een zegen: wie niet meer weet waar hij het over heeft als het over Europa gaat, heeft kennis ingeruild voor inzicht. Vervolgens kiest Presser de 'homo universale', met Michelangelo Buonarotti als voorbeeld, als prototype van de Europeaan. Zij die verder keken en kijken dan de hun toebemeten ruimte en tijd en hun blik richten op de gehele wereld en de gehele mensheid, zijn wat betreft Presser de echte Europeanen. Grenzen, of ze nu geografisch, politiek of sociaal zijn, zijn er om overschreden te worden.

Dat naar buiten gerichte, grensoverschrijdende en universele roept ook vragen op: Europa heeft immers ook vaak grenzen overschreden zonder respect te tonen voor wat zij achter die grenzen aantrof. Europa is ook hebberig en egoïstisch en nietsontziend geweest in haar grensoverschrijdende gedrag. Is homo universale wel zo menselijk als hij voorgeeft te zijn? Maar juist ook die twijfel, zo stelt de antropoloog Ton Lemaire in zijn boekje *Twijfel aan Europa* (1990), is datgene wat de Europese geest kenmerkt. Het niet meer weten, het steeds maar stellen van nieuwsgierige of vertwijfelde vragen, is typisch Europees.

Ik zou deze lijn nog verder naar het heden kunnen doortrekken, (zie bijvoorbeeld het artikel ‘Op zoek naar het verloren Atlantis’ van hoogleraar contemporaine Europese geschiedenis Mathieu Segers in de *Groene Amsterdammer* van 31.1.2019), maar het punt lijkt me duidelijk: het ondefinieerbare, complexe en onbegrensde van de Europa zijn onmisbaar voor wie iets van haar ziel wil begrijpen. We spreken tegenwoordig veel over superdiversiteit en toenemend pluralisme in de samenleving. Al deze oudere teksten laten zien, dat die diversiteit altijd al bij Europa hoorde. Daarbij moet ook gezegd worden dat de strijd om de grenzen – geografische, religieuze en andere – diep door de Europese ziel heeft gesneden: de eindeloze hoeveelheid oorlogen, politieke en religieuze afscheidingen en intellectuele debatten getuigen daarvan.

Dit alles werd in mij wakker geroepen toen ik *Die Sammlung* zag liggen in de boekhandel. De ziel van Europa is oud, en ze heeft alle reden om in een melancholieke stemming te verkeren. Ooit kwam ze zelf als Fenicische prinses naar dit continent dat nu haar naam draagt. Vele emigranten en ‘vreemdelingen’ volgden en gaven Europa mede vorm. Zonder hen geen Europa.

Wat kunnen we zeggen aan het einde van deze eerst werkplaats? We kunnen denk ik vaststellen dat de eenheid van Europa slechts bestaat in een voortdurende veranderende veelheid. De ziel van Europa valt daarom niet te bezitten met behulp van één visie op ons continent. Europa is niet of christelijk, of humanistisch en zal ook nooit alleen populistisch of islamitisch zijn. Zij is in haar oorsprong divers. De ziel van Europa kreeg niet alleen vorm tijdens de glorieuze momenten en grote ontdekkingen, maar evenzeer door de ervaringen van

oorlogsslachtoffers, vluchtelingen en nazaten van slaven, die het lang niet allemaal kunnen navertellen.

Maar hoeveel verleden de ziel van Europa ook in zich draagt, ze kijkt uit over de grenzen van ruimte en tijd, en ze hoopt dat wij ooit eens leren met haar te dansen in een wervelwind van kleuren en talen, soms met een trage elegantie, dan weer met een opzweepende hartstocht. Niemand kan haar als danspartner voor de hele nacht opeisen. Zij danst met wie ze wil, maar ze vergeet niets.

Hoe leren wij dansen? Het gevoel van hulpeloosheid als het gaat om de Europese toekomst is allesbehalve nieuw. De Oostenrijkse schrijver Robert Musil beschrijft precies dit gevoel in zijn essay *Das hilflose Europa* uit 1919, waarin hij zich afvraagt of de mensen veranderd zijn door de Grote Oorlog van 1914-1918, die zoveel kapot maakte in Europa. Musil constateert dat, en ik paraphraseer het Duits: “mensen die eens vlijtige burgers waren, toen moordenaars, dood- en verderfzaaiende vechtersbazen, dieven, brandstichters enzovoort werden: en toch hebben ze eigenlijk niets meegemaakt. [...] We waren al die verschillende dingen en zijn daardoor niet veranderd. We hebben veel gezien, en niets waargenomen.”

Volgens Musil komt dat, omdat de begrippen ontbraken, om de ervaring te kunnen duiden. Het enige wat overbleef is onrust en onzekerheid. Wie met zijn neus op de wereldgeschiedenis zit ziet niets, concludeert Musil.

Zo is het ook een beetje met de volgende twee werkplaatsen: we doen ons best om iets te zien, om begrippen te smeden waarmee we kunnen duiden wat we hebben ervaren. We kunnen wat danspassen oefenen, maar het blijven probeersels. Het is zaak uit deze onzekerheid onze kracht te maken. In de laatste

werkplaats spreken we uitgebreider over de omgang met de conflictueuze Europese geschiedenis, maar eerst proberen we meer grip te krijgen op één van de moeilijke en explosieve woorden uit de Europese geschiedenis, het woord 'volk'.

WERKPLAATS 2: Populus en of Demos: over de strijd om het begrip 'volk' – of de flinterdunne scheidslijn tussen barbarij en beschaving

Ik begin met het verhaal over mijn vriend Zeljko.

Het is midden in de Bosnië-oorlog van 1992 en hij is net uit Sarajevo gevlucht. Ik kom hem tegen op een conferentie in Frankrijk. Hij vertelt me hoe hij op een morgen buiten kwam en ontdekte dat geen enkel gebouw waarin wat hem betreft de ziel van de stad had gewoond, nog overeind stond. De bibliotheek was in puin geschoten, de schouwburg eveneens. "Op dat moment was ik een vreemdeling in mijn eigen stad geworden", zegt hij. "Weet je", zegt hij, "jullie in het Westen denken dat je niets kan gebeuren, dat die rare lui op de Balkan elkaar gewoon weer eens afmaken. Maar ik dacht hetzelfde. Ik dacht dat ons multiculturele Sarajevo niet kapot te krijgen was. Maar beschaving is flinterdun, voor je het weet ben je de grens naar barbarij overgestoken."

Zeljko Vukovic vertrok naar Noorwegen. Hij schreef boeken over de oorlog en zijn bestaan als emigrant, en werkte als journalist. Na de oorlog probeerde hij ook in zijn voormalige land bij te dragen aan de opbouw van democratie. Dat was een moeizaam gevecht. In 2009 bezweek Zeljko aan een hartaanval.

In 1992 maakte zich in West-Europa niemand nog druk om populisten en extremisten. Inmiddels weten we beter. De waarschuwing van mijn vriend Zjelko Vukovic klinkt niet meer zo vreemd als destijds. We weten dat ook zonder oorlogsgeweld grondrechten kunnen worden aangetast. De EU stelde onlangs sancties in tegen Hongarije vanwege aantasting van de rechtstaat; ons eigen land kreeg kritiek van mensenrechtenorganisaties als Amnesty en Human Right Watch vanwege het uitzetten van kwetsbare kinderen die in Nederland zijn geworteld. Moskeeën moeten tegenwoordig net als synagogen worden beschermd door de politie.

Waar precies ligt de grens tussen beschaving en barbarij, die in Europa zo vaak is overgestoken? Nog vertrouwen we op onze democratie als een waarborg tegen barbarij. De samenwerking van de Europese landen stond van oorsprong ook in dat teken: als een waarborg tegen oorlog in Europa. 'Nooit meer Oorlog, nooit meer de fascistische barbarij'. De Bosnië –oorlog was de eerste oorlog na 1945 in Europa. En de EU kon haar niet voorkomen.

Steeds weer blijkt het 'volk' een explosieve rol te spelen in conflicten over democratie en rechtstaat. De oorlog in het voormalige Joegoslavië ontbrandde omdat groepen zich als een apart 'volk' begonnen af te scheiden van het mengsel van volkeren en etniciteiten waaruit Joegoslavië bestond. Het was een verzet tegen de complexiteit van Europa, een oproep tot puurheid, een teruggrijpen op het 'volkse', los van het antieke en christelijke, zou Ferdinand Lion zeggen. Dat verzet tegen pluralisme zien we ook terug in het hedendaagse populisme in West-Europa, al neemt het in elk land weer andere vormen aan. Soms zeggen

populisten conservatieve christelijke familiewaardes te verdedigen, soms juist liberale vrijheden als de gelijkheid tussen mannen en vrouwen en tussen hetero's en homo's, zoals in Nederland.

Maar steeds staat het woord 'volk' in het centrum van het populistische wereldbeeld.

Populisten claimen het 'enige en ware volk' in hun land te vertegenwoordigen.

Waaruit dat ware volk bestaat, definiëren ze zelf. Het 'volk' van populistten is een constructie, zoals elk volk dat is. Populisten erkennen dit echter niet, volgens hen

is hun definitie van volk de enige juiste: zij zijn het volk. In het slotdebat van de

verkiezingscampagne voor de laatste Tweede Kamerverkiezingen op 14 maart in

2017 reageerde Geert Wilders op de stelling van PvdA leider Lodewijk Ascher:

„Nederland is van ons allemaal“. Hij antwoordde dat dat natuurlijk niet waar kan

zijn, omdat Nederland alleen van de Nederlanders is en voegde daaraan toe: die

mensen die voluit voor Nederland kiezen. Met die toevoeging maakte hij duidelijk

dat veel mensen met een migratieachtergrond daar wat hem betreft niet bij

horen. Volgens Wilders behoort niet iedereen met een Nederlands paspoort tot

het Nederlandse volk.³ Zijn ideaal is dat natiestaat en volk met elkaar

samenvallen.

Ook het verzet tegen de elite is typerend voor populistten. Dat was ook al het

geval bij oudere vormen van populisme, zoals de 19e-eeuwse protestbewegingen

van boeren in de Verenigde Staten en in Rusland, die streed voor een

verbetering van hun levensomstandigheden, en bij de Latijns-Amerikaanse

volksbewegingen van de 20e eeuw, die tegen dictators opstonden. Het woord

'volk' in verzet tegen de élite roept zelfs iconische beelden uit de Europese

---

³ <https://www.youtube.com/watch?v=XypnNTunjmU>

geschiedenis op: het volk dat de Bastille bestormt en daarmee de Franse Revolutie in gang zet.

Het begrip 'volk' roept kortom een kluwen aan betekenissen en beelden op, die allen diep geworteld zijn in de Europese geschiedenis.

In het verleden werd het woord 'volk' nogal eens aangetroffen in gezelschap van een ander groot woord: God. Denk aan uitdrukkingen als 'God, volk en vaderland'. Denk aan de theologische rechtvaardiging van de apartheid in Zuid-Afrika, waarbij het Afrikaner volk gezien werd als het door God uitverkoren volk dat 'de Europese christelijke beschaving' in Afrika moest brengen en handhaven. Deze drie begrippen waren synoniem en werden in stelling gebracht tegen het niet-Europese of 'niet-blanke' dat ook onchristelijk, onbeschaafd en wild was, barbaars dus eigenlijk.

Echo's van die 'christelijke beschaving' hoor ik ook bij Nederlandse populisten, die beweren de zgn. 'joods-christelijke cultuur' te willen verdedigen. Maar anders dan de Afrikaners van weleer hebben Wilders en Baudet zelden een antwoord als gevraagd wordt naar de inhoud van dit joods-christelijke. In elk geval schijnen ze niet te weten dat de combinatie 'joods-christelijk' na de Tweede Wereldoorlog door christelijke theologen werd gemunt om duidelijk te maken dat antisemitische tendensen in het christendom de Shoah mede mogelijk hadden gemaakt en dat de kerk en de theologie vanwege het 'nooit meer fascisme' de verbondenheid tussen christenen en joden altijd voor ogen moeten houden. Wilders en Baudet gebruiken deze term eigenlijk om het tegendeel te bewerkstelligen, namelijk om anderen uit te sluiten die niet aan hun nationalistische definitie van het woord 'volk' voldoen.

In werkelijkheid is het populisme in Nederland seculier. ‘Het volk’ heeft hier geen legitimatie van God meer nodig; het heeft genoeg aan zichzelf. De populistische definitie van het woord ‘volk’ wordt gekenmerkt door de paradox van enerzijds het volk als slachtoffer van de elite en anderzijds het volk als het eigenlijke beslissende en ware in een land, het sterke en superieure dat de macht verdient. Maar wie is dit volk? Wilders spreekt graag van Henk en Ingrid, maar kan het begrip ‘volk’ verder ook niet concreet invullen en afbakenen.

Het grootste probleem met het woord ‘volk’ is misschien wel dat het niet naar een empirische, aanwijsbare werkelijkheid verwijst, terwijl het onze samenleving wel vorm geeft. Tegelijk biedt dit ook de mogelijkheid tot een andere omgang met het ‘volk’. Ik kom daar straks op terug.

Eerst wil ik nog iets preciezer kijken naar het verschijnsel populisme. Vrijwel alle politicologen zijn het wel eens over een definitie van populisme als een stroming die claimt het enige ware volk te vertegenwoordigen tegenover een vijandige elite. Niet iedereen noemt ook een ander, volgens mij in het oog springend kenmerk van het hedendaagse populisme: het keert zich actief tegen iedereen die niet in het beeld van het ‘ware volk’ past: mensen van elders, met andere kenmerken. Minderheden.

Volgens de politicoloog Jan Werner Müller is daarom het meest opvallende aan de populistische definitie van volk dat die anti-pluralistisch is.⁴ ‘De anderen’ zijn het tegenbeeld van het ‘eigen volk’ dat op één staat. De ander, in de gestalte van vluchtelingen, immigranten, moslims – vaak mensen die al meerdere generaties in Nederland wonen – heeft in het populistische wereldbeeld de rol van de barbaar

---

⁴ J.W. Müller, *Was ist Populismus*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 2016.

gekregen. En dankzij het mooie gedicht van Kavafis uit 1889, 'Wachten op de barbaren', weten we hoe onmisbaar de barbaren voor ons zelfbeeld zijn. In het gedicht van Kavafis komen ze uiteindelijk niet, de barbaren. Uit de laatste regel klinkt vertwijfeling door: "En wat moeten wij nu zonder barbaren. Die mensen waren tenminste een uitweg." De barbaren vertegenwoordigen doorgaans alles wat we verafschuwen en zelf niet willen zijn, maar toch, of misschien wel daarom, kunnen we niet zonder hen. Juist dat tegenbeeld laat ons zelfbeeld glanzen. Of de barbaren ook echt zo zijn als wij ons voorstellen, is daarbij van minder zorg. Barbaren zijn een uitlaadklep, ze vormen een projectiescherm voor onze angsten. Ik zeg met nadruk wij en ons, want dit geldt niet alleen voor populistten, maar evengoed voor democraten, idealisten en anderen. Het is de valkuil van al onze beeldvorming, dat het de werkelijkheid naar onze hand zet. Veel van de populistische ideeën sluipen ook bij andere partijen binnen. Dat kon wel eens te maken hebben met de macht van de beelden die het populisme gebruikt. Het zijn vaak oerbeelden uit de Europese geschiedenis, zoals het beeld van de islamitische wildemannen voor de poorten van Wenen, of de voorstelling van de zwarte vreemdeling die 'onze' vrouwen lastigvalt. Deze beelden worden door populistten geactiveerd als tegenbeelden van het 'goede volk'. Dit enkelvoud is de lievelingsvorm van populistten. Dat het volk ook in het meervoud zou kunnen bestaan, is voor populistten een onhoudbare gedachte.

Dit anti-pluralistische kenmerk heeft nog een ander aspect, dat regelrecht verwijst naar de basis van onze democratie: de volkssoevereiniteit. Een van de populistische argumenten tegen verdergaande politieke eenwording van Europa

is: 'Er is geen Europees volk, dus er kan ook geen Europese democratie zijn'. Volk, democratie en natiestaat horen in die visie onlosmakelijk bij elkaar.

Dit populistische beroep op het volk als de enige echte basis voor de democratie, heeft goede papieren. Dat wordt meteen zichtbaar wanneer we bedenken dat het Latijnse woord *populus*, net als het Griekse woord *demos*, 'volk' betekent.

Democratie: de macht aan het volk. Populisme: de beweging die de stem van het volk vertolkt.

'Het volk' – en daarmee doel ik dan nu op nog weer een ander Latijns woord voor volk: het *plebs* – wordt, de neerbuigende klank van het woord plebs zegt het al, daadwerkelijk zelden gehoord. Sommige maatregelen van de EU treffen dit volk inderdaad het hardst. En in onze 'diplomademocratie' wordt het lager opgeleide en minder welbespraakte deel van de bevolking wel degelijk onvoldoende vertegenwoordigd. Voor zover het populisme deze bevolkingsgroepen een stem geeft, kan het dus gezien worden als correctie op een niet goed functionerende democratie.

Het verschil tussen populisme en democratie lijkt mij daarin te liggen dat de *demos* van de democratie gedacht is als een tegenmacht, een controlerende macht. Zonder de *demos* blijft van de democratie alleen de *kratos*, de macht over. Het volk verhindert dat de macht bij één persoon of bij een klein groepje komt te liggen. De macht is namelijk van ons allemaal, zoals Asscher in het verkiezingsdebat met Wilders onderstreepte.⁵ Dat is precies wat er, in al zijn

---

⁵ De Frans-Duitse Ulrike Guérot, meer dan twintig jaar politiek adviseur in EU kringen, stelde in haar boek *Warum Europa eine Republik werden muss. Eine politische Utopie*, Piper Verlag Berlin 2016, voor om het begrip 'volk' in volkssoevereiniteit te vervangen door 'burger'. Door de politieke soevereiniteit te baseren op burgerschap en de daarmee verbonden individuele rechten en vrijheden hoopt zij de weg naar een Europese republiek vrij te maken.

vaagheid, wordt uitgedrukt met het woord 'volkssoevereiniteit'. Het is een bijna mystiek begrip in het doorgaans zo rationele bouwwerk van de democratische rechtstaat. Misschien kan het juist daardoor de plaats zijn waar de fundamentele openheid van Europa, zijn politieke plaats vindt.

Het volk in combinatie met het woord democratie verwijst naar iedereen die in het land of de streek woont, in al zijn veelkleurigheid en diversiteit. In die zin speelt het geen rol dat er geen Europees volk bestaat, omdat immers elk volk pluriform en uiteindelijk ondefinieerbaar is. In talloze, zo niet alle Europese natiestaten wonen meerdere volken.

Het 'volk' verwijst enerzijds naar concrete, lichamelijke en zeer verschillende mensen, en anderzijds zijn de grenzen ervan vaag, omdat het niet naar een empirisch aanwijsbare homogene groep verwijst. Je zou het de oerzonde van het populisme kunnen noemen, dat dit het begrip volk wel degelijk aan een werkelijk bestaande groep mensen verbindt; dat het vastlegt en definieert wat niet vastgelegd kan worden zonder groepen mensen buiten te sluiten. Ik zou dit ondefinieerbare aspect van het begrip 'volk' willen verdiepen met behulp van twee bijbels-theologische noties: het beeldverbod en de eschatologische dimensie van het woord volk. Ik ga op beide kort in.

Het beeldverbod

Populisten activeren oude beelden uit onze Europese geschiedenis, zei ik eerder, beelden waarvan we dachten ze te hebben overwonnen. De primitieve en

---

Het begrip 'burger' roept echter weer andere discussies op, zoals die over het verschil tussen de bourgeois en de citoyen.

seksueel overactieve zwarte, de gewelddadige moslim etc. Dit vraagt om een houding van wantrouwen tegenover die beelden.

Het bijbelse beeldverbod, dat zowel in het jodendom, het christendom als in de islam bekend is, kan hierbij behulpzaam zijn. In het bijbelboek Exodus gaat het daarbij om twee dingen: om de erkenning dat God niet kan worden vastgelegd in een door mensen gemaakt beeld én om het verbod van Godswege je te buigen voor door mensen gemaakte beelden.

De Nederlandse theoloog Theo Witvliet heeft zich uitvoerig met de betekenis van het beeldverbod in een moderne pluralistische cultuur bezig gehouden. Wie er dieper op in wil gaan dan ik hier kan doen, kan terecht bij zijn boeken *Het geheim van het lege midden* en *Gebroken Traditie*.⁶

De gedachte van de niet-kenbaarheid van God en van andere mensen ligt ten grondslag aan het beeldverbod. En mogelijk sluit het ook onszelf in: evenmin als de ander, kunnen we onszelf ten diepste kennen. We hebben die ander, en we hebben God nodig om onszelf beter te begrijpen, zonder het laatste woord te kunnen spreken. Het is zeer de vraag of zonder deze fundamentele onkenbaarheid, liefde wel kan bestaan. Die ontspringt immers aan de fascinatie voor en verwondering over het raadsel dat de ander voor ons is? De Zwitserse schrijver Max Frisch noemt de mens “een enerverend en soms zelfs irriterend raadsel, dat we soms niet meer uithouden. Dan maken we een beeld van de ander. Dat is liefdeloosheid, dat is verraad”, aldus Frisch.

Net als bij de omgang met de ziel van Europa gaat het ook hier om het uithouden van het niet-weten en het niet-kennen. Om het leven met wat niet vastgelegd kan

---

⁶ Theo Witvliet, *Het geheim van het lege midden, Over de identiteit van het westers christendom*, Meinema, Zoetermeer 2003; Theo Witvliet, *Gebroken traditie. Christelijke religie in het spanningsveld van pluraliteit en identiteit*, Ten Have, Baarn 1999.

en mag worden, omdat anders de liefde verdwijnt en het geweld waarmee de ene mens over de andere heerst, zijn intrede doet. Terwijl omgekeerd de acceptatie van het onbegrijpelijke van de ander, echte ontmoeting mogelijk maakt. Dat impliceert dat vrijheid altijd in de eerste plaats de vrijheid van de ander is, zoals Rosa Luxemburg eens zei. Je eigen vrijheid, je eigen identiteit krijgt vorm aan die van de ander, die daarmee als het ware voor ons uit gaat, altijd ongrijpbaar. Deze interpretatie van het beeldverbod kan denk ik goed samengaan met een veelheid aan beelden en voorstellingen. Het ene beeld scherpt zich aan het andere.

De kunst daarbij is het ernst te maken met het niet-kennen, het niet weten. Dat we ons bij alles wat we doen rekenschap moeten geven dat we nooit laatste woorden spreken, niet over de mensen en niet over God of over enig iets dat ons heilig is. Het beeldverbod zet ons er toe aan, het raadsel dat anderen zijn, uit te houden, te onderzoeken, te bevragen.

Voor ons begrip van democratie in relatie tot het woord volk, creëert het beeldverbod een erkenning van ons niet-weten, van het feit dat de macht van onze regeringen uiteindelijk gebaseerd is op een ondefinieerbare, je zou kunnen zeggen een lege plek in ons midden. Volgens de Franse filosoof Claude Lefort is dat de lege plek van de macht, die in een democratie niemand in beslag mag nemen.⁷ Dit is de plek waar het hart van de democratie klopt. Wie deze plek wel bezet keert zich uiteindelijk tegen de democratie zelf, en dus tegen het principe van de fundamentele gelijkwaardigheid van de leden van die democratie.

---

⁷ Cf. Claude Lefort, *Essais sur le Politique, XIX-XX siècles*, Editions du Seuil, Paris 1986.

Democratische macht is immers altijd in beweging, ongrijpbaar als een vogel in de vlucht. Wie haar vangt, doodt haar.

Hoewel het populisme dus in sommige opzichten gezien kan worden als een correctie op de democratie, wordt zij een gevaar op het moment dat zij dit 'lege midden' ontkent en daarmee onontkoombare veelkleurigheid en diversiteit in onze samenlevingen. Want als we zoeken naar die flinterdunne grens tussen beschaving en barbarij, waar Zjelko Vukovic op wees, dan denk ik dat die precies dan wordt overschreden, wanneer ontkend wordt dat datgene wat alle mensen met elkaar delen, hun raadselachtigheid is. Wanneer er een definitief oordeel klinkt over andere mensen, wanneer het niet-kennen en niet-weten geen ruimte meer heeft en de zekerheid het wint van die o zo Europese twijfel.

De eschatologische dimensie

Zoals we zagen gaat het bij populisme niet om een pluralistisch, maar om een exclusieve opvatting van 'het volk': alleen zij weten wie het ware volk is. Dat herinnert aan de gedachte van de uitverkiezing. Ik noemde al de Zuid-Afrikaanse boeren, die zich beschouwden als het uitverkoren volk van God in Afrika. We kunnen er niet omheen hier ook aan de bijbelse gedachte van de uitverkiezing van het Joodse volk te bespreken. Het eerste wat hierbij opvalt is dat het Joodse volk niet in de positie was anderen aan zich te onderwerpen, zij waren geen dominante groep, maar een onbeduidende, die zelf doorgaans prooi van grote machten waren. Zij kwamen uit de slavernij en zochten wegen hun vrijheid vorm te geven: hoe te leven te midden van de volken? De uitverkiezing van het Jodendom ging gepaard met een hele specifieke opdracht, en keer op keer werden ze daarmee in de vorm van forse kritiek geconfronteerd: het doen

van de Thora, gericht op vrede en gerechtigheid. Het recht doen aan de vreemdeling, de wees en de weduwe, ofwel aan hen die kwetsbaar zijn in de samenleving, was en is daarvan een onvervreemdbaar onderdeel.

Tenslotte staat het verbond tussen het Joodse volk en de God van Abraham, Isaak en Jacob in het perspectief van een beloofd land, een messiaanse samenleving, die uiteindelijk alle mensen mee insluit. Het rijk van God, om het in christelijke woorden te zeggen, omvat uiteindelijk de gehele bewoonde wereld. Het gaat boven die ene groep uit. Het is in de grond een universeel visioen, niet voorbehouden aan één exclusieve groep. Daarom is het begrip 'volk' bijbels gezien een open begrip, het is zeg maar naar voren gericht, op die onbekende toekomst die nog verwacht wordt, die we niet in de grip hebben. Het woord 'volk' heeft bijbels gezien dus steeds een eschatologische dimensie. Er is een nog niet vervuld tegood, het kan uiteindelijk niet zo blijven als het nu is. In de eschatologie wordt gesproken over de laatste dingen. Het gaat daarbij om de hoop, om datgene wat op ons toekomt. Wie wil weten wie het volk is, doet er beter aan niet op het verleden terug te grijpen, maar juist vooruit te kijken. Wie willen we worden? Wat hopen we?

Het feit dat we niet democratisch of moreel kunnen vaststellen wie wel en niet tot het volk behoort, zoals populistten dat menen te kunnen, is uiteindelijk dus geen tekort, maar juist een groot goed. Je zou kunnen zeggen: deze fundamentele openheid van het begrip 'volk' is haar democratische en morele waarde. De Franse denker Pierre Rosanvallon heeft dit erkend en schreef hierover zijn mooie boek: *Le peuple introuvable* (1998), het onvindbare volk. Hij komt uit bij een

concept van het volk als een principiële meervoudig begrip.⁸ Bestond het volk eerst alleen uit Henk en Ingrid, dan kan dat zeer goed worden uitgebreid naar Hassan, Fatima en Souhaila. De grens van het volk is immers principiële doorlaatbaar. In de dagelijkse politiek van alledag, de *Realpolitik* zoals de Duitsers zo treffend zeggen, moet worden vastgesteld wanneer en waar de grens doorlaatbaar kan en/of moet zijn. En dat dat nog knap lastig kan zijn, heeft de discussie over het kinderpardon van de laatste weken weer laten zien.

Wat kunnen we nu concluderen aan het einde van deze tweede werkplaats, die over *demos* en *populus*, ofwel over het volk? Dat bij een pluralistisch en complex Europa, waarvan de grenzen niet definitief vast te stellen zijn, ook een volksbegrip past dat meervoudig, principiële open en naar voren gericht is, zodat het in staat is veranderingen in zich op te nemen. Dat beelden over onszelf en anderen steeds weer uit de krochten van ons verleden omhoog kruipen en dat we ons daartegen kunnen weren door de raadselachtigheid van onszelf en anderen serieus te nemen, ook als het gaat om onze beelden van beschaving en barbarij. Alleen door deze begrippen te blijven herijken, bestuderen en kritiseren kunnen we die flinterdunne grens tussen beide in het oog houden.

Daarbij gaat het steeds weer om de vraag: wie willen we zijn? Waar hopen we op? Het gaat er daarbij niet om het verleden te begraven, integendeel. Maar het is wel van belang op een andere manier te leren omgaan met de beelden en de verhoudingen uit het verleden. Daarom wil ik nu als derde en laatste werkplaats op zoek gaan naar manieren om met de conflictueuze verschillen in Europa om te

---

⁸ Cf. Pierre Rosanvallon, *Le Peuple introuvable : Histoire de la représentation démocratique en France*, Folio Histoire, 1998.

gaan. Omwille van de helderheid en de tijd doe ik dat aan de hand van één casus, namelijk de manier waarop we in Europa de Eerste Wereldoorlog gedenken.

3. Werkplaats geschiedenis

In onze eerste werkplaats noemde ik vrijheid, gelijkheid en solidariteit als typisch Europese waarden, ontstaan in een complex samenspel van verschillende tradities en daardoor doordrenkt van een kritische geest van openheid. Deze waarden, samen te vatten in het begrip humaniteit, zou je het eschatologisch tegoed van Europa kunnen noemen. Want zijn ze ooit werkelijkheid geweest voor alle inwoners van Europa? Om niet te spreken van alle anderen die in aanraking zijn gekomen met de Europese traditie van grensoverschrijding? Ik doel hiermee inderdaad op het kolonialisme en neokolonialisme in al zijn verschijningsvormen. Zonder in te gaan op die geschiedenis, maar door simpel weg te verwijzen naar de recent opgelaaide discussies over slavernij en racisme, denk ik dat het niet overdreven is te stellen dat het begrip humaniteit in Europa een aangevochten begrip is.

Het Europese project – en nu doel ik op de EU en haar voorgeschiedenis – maakt wel degelijk deel uit van die strijd voor een humaan Europa. Het wilde na twee – zowel moreel als menselijk – verwoestende oorlogen een dam opwerpen tegen het geweld en de beheersingsdrang door middel van samenwerking en openheid. Sommige menen dat het tegoed van dit project is opgebruikt, ik denk nog altijd dat er geen andere weg begaanbaar is dan aan de EU verder te bouwen, te renoveren en te ontwerpen.

Hoewel tot nu toe de nadruk nog altijd ligt op de economische en politieke aspecten van dit project, gaan er toch ook steeds stemmen op die pleiten voor een gezamenlijke Europese geschiedenis als voorwaarde tot eenheid. Maar net zoals het tot nu toe niet gelukt om één gezamenlijke Europese taal te ontwerpen ondanks de vurige inzet van sommigen voor het Esperanto, blijft een gezamenlijke geschiedenis een schim.

Er is wel zoiets als een Europese geschiedenis natuurlijk, maar gemeenschappelijk kun je die nauwelijks noemen. Het is een geschiedenis van onderlinge conflicten over land en grondstoffen in en buiten Europa; we hebben elkaar omgebracht vanwege ideologische en geloofsovertuigingen. De overwinning van de een was de nederlaag van de ander.

Het verleden wordt in elk land op een eigen manier herinnerd en herdacht, en verschillende aspecten ervan worden er ook verzwegen of genegeerd.

Gezamenlijke Europese herdenkingen zijn niet zonder risico. Is het heden erbij gebaat dat we de geesten van het verleden opwekken? Is de Brexit gebaat bij het oprakelen van bijvoorbeeld conflicten uit de Eerste Wereldoorlog? Wordt de discussie over de toegenomen importantie van Duitsland in het huidige Europa er beter op door de schijnwerpers op deze pijnlijke periode te richten?

Desondanks denk ik dat het onvermijdelijk is de omgang met de geschiedenis op de Europese agenda te zetten. Willen we de diversiteit in Europa recht doen en tegelijkertijd een gezamenlijk perspectief op de toekomst vinden, dan is het van belang andere vormen van gedenken te vinden.

Ik kies de Eerste Wereldoorlog als voorbeeld, omdat die enerzijds inmiddels honderd jaar achter ons ligt en de ruzies erover iets verbleekt zijn, terwijl het anderzijds een cruciale periode in Europa was, een tijd waarin velen hun geloof in het optimistische humanistische project van vrijheid, gelijkheid en solidariteit verloren. 1914 markeert het begin van ‘de korte twintigste eeuw’, die eindigde in 1990.⁹ Sindsdien worstelen we met de contouren van een nieuwe orde in Europa. Na de bloedige twintigste eeuw is het grote enthousiasme waarmee velen het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog begroetten onbegrijpelijk. Was het moderne overmoed? Zeker is dat men dacht dat de oorlog dankzij alle moderne technologische verworvenheden maar kort duren en roem en versterking van het nationale bewustzijn zou brengen. Maar na vier jaar wanhopige strijd, waarin het ongekeerde aantal van circa 8 miljoen militaire en nog eens minimaal 10 miljoen burgerslachtoffers vielen, werd de strijd zonder duidelijke winnaar gestaakt. De desillusie was groot. Het trotse Europa was ineengestort. Zoals we al zagen noemde de Oostenrijkse schrijver Robert Musil Europa in 1919 ‘hulpeloos’, en de Franse dichter Paul Valéry (1871-1945) schreef datzelfde jaar: “Wij beschavingen weten nu dat we sterfelijk zijn”. Voor hem betekende de Grote Oorlog het bankroet van het idealisme, die gedachte dat de geest de wereld draagt en almaar beter maakt. Wie de geschiedenis van het Europese kolonialisme en de slavernij van nabij had gevolgd, had deze conclusie al eerder kunnen trekken. In het hart van Europa zelf werd dit voor velen onomstotelijk duidelijk door de ervaringen tijdens de Grote Oorlog.

---

⁹ Vgl. de historici Eric Hobsbawm en Norman Davies.

Het herdenken van deze traumatische en beslissende jaren in de Europese geschiedenis stelt dus niet alleen de vraag aan de orde hoe we omgaan met verschillende perspectieven op een gezamenlijk doorleefde oorlog, maar ook hoe we omgaan met die grote scheur in de moderniteit, die de vraag opriep waarmee we nog steeds worstelen: wat is Europa en waar kan ze voor staan?

Laten we eerst proberen iets meer duidelijkheid over deze vraag te krijgen, aan de hand van verschillende ervaringen over de Eerste Wereldoorlog.

In de loopgraven

Soldaten uit vrijwel alle Europese landen deelden in de loopgraven niet alleen de ervaring van kou, honger, modder, ratten en het alles relativiserende besef dat elke seconde de laatste kan zijn, maar ook die beslissende ervaring dat alles wat ze tot dan toe over het 'goede leven' geleerd hadden, zijn betekenis had verloren. Ik wil dit onderstrepen met twee korte citaten uit romans uit Duitsland en Engeland, tegenstanders in de oorlog.

Erich Maria Remarque vocht mee als Duitse soldaat. In 1929 verscheen zijn beroemd geworden roman *Im Westen nichts Neues*. Aan het eind van het boek ligt de hoofdpersoon zwaar gewond in een lazaret. Zijn gedachten gaan als volgt:

Het is niet te begrijpen, dat zulke gehavende lichamen nog menselijke gezichten hebben, die zich het leven van alledag toewenden. En dit is nog maar één enkel veldhospitaal, één enkele plek – er zijn er honderdduizenden in Duitsland, honderdduizenden in Frankrijk, honderdduizenden in Rusland. Hoe zinloos is alles, wat ooit geschreven, gedaan en gedacht is, wanneer zoiets mogelijk is! Het moet allemaal gelogen en betekenisloos zijn, wanneer een duizenden jaren oude

beschaving niet eens kon verhinderen dat al deze stromen bloed vergoten worden, dat er van deze kerkers vol kwellingen honderdduizenden bestaan.

In hetzelfde jaar beschrijft de Engelse auteur Richard Aldington in *Death of a Hero* zijn eigen oorlogservaringen in de vorm van een ode aan een dode soldaat, die hij diep benijdt:

“Wat ben ik? O god, niets, minder dan niets, een lege dop, een restje afval, een half opgegeten brokje op een bord, een stuk uitschot. [...] Welk recht heb ik om te leven? Zijn het er vijf miljoen, tien miljoen, twintig miljoen? Wat doet het exacte aantal ertoe? [...] Er is niemand op aarde die het iets kan schelen of ik leef of sterf, en ik ben er blij om, zo blij. Ik ben alleen, ijselijk alleen. Jullie, de oorlogsdoden, ik denk dat jullie vergeefs stierven. Ik denk dat jullie voor niets de dood ingingen, voor een windvlaag, voor dom geklets en mooipraterij, voor een stunt van een krant, voor politieke zwendel. Maar jullie zijn tenminste dood. Jullie boden geen weerstand aan de scherpe, zoete schok van de kogels, het plotselinge uiteenspatten van een granaat, de naar binnen vloeiende kwellings van gifgas. Jullie zijn overal vanaf. Jullie kozen het beste deel.

De gezamenlijke ervaring in deze oorlog is die van betekenisloosheid en desillusie over het beschaafde en grootse Europa.

Tegelijk verandert dit niets aan het feit dat er ook grote verschillen zijn. De Eerste Wereldoorlog, gevolgd door de Tweede, verdeelde Europa tot op het bot. De Duitsers werden nog decennia lang gehaat, de Russen kwamen in de ban van de Leninistische revolutie, de Engelsen verloren hun imperium en trokken zich terug

op hun eiland, de Belgen kregen te maken met een groeiend wantrouwen tussen Vlamingen en Walen. In Polen betekende 1918 het einde van een periode van buitenlandse overheersing die al sinds 1795 duurde. Op de Balkan begon door het uiteenvallen van de Habsburgse dubbelmonarchie een moeizaam en ingewikkeld proces van natievorming. Nederland had als neutraal land in de Eerste Wereldoorlog hoofdzakelijk te maken met een grote groep vluchtelingen uit voornamelijk België, met gebrek aan voedsel en met veel onzekerheid. Desondanks ontkwam ons land niet aan de gevolgen van dit conflict in Europa, dat twintig jaar later tot een nieuwe overtreffende trap van het onvoorstelbare leidde.

Zo verschilt de impact van de oorlog op de politieke verhoudingen van land tot land en van regio tot regio. En ook de schuldvraag en het elkaar toegebrachte leed blijft verdelen.

De Eerste Wereldoorlog is dus zowel een gezamenlijke ervaring van desillusie over Europa, als ook een op elke plek in Europa verschillende ervaring, waarbij we voor elkaar vreemden, soms zelfs vijanden zijn gebleven.

Gedenken

In een gezamenlijke omgang met de Europese geschiedenis kan dit niet ontkend worden. Het ontwerpen van nieuwe vormen van gedenken moet ruimte laten aan zowel het herkenbare als het vreemde, het onkenbare in de ervaring van de ander. Daarbij kan openheid voor de ervaringen en perspectieven van Europeanen uit andere landen, de visie op de eigen ervaring bijstellen en in een nieuw licht plaatsen. De afstand die er is tussen de verschillende ervaringen, moet ruimte krijgen en erkend worden. Het gaat er niet om één verhaal over de Grote

Oorlog te produceren. Juist de verschillende interpretaties van de Eerste Wereldoorlog moeten zichtbaar worden, ook als die de eigen nationale visie doorbreken. Dat kan bijvoorbeeld door in de geschiedenisboeken verhalen uit andere landen op te nemen, zodat scholieren van meet af aan begrijpen dat geschiedschrijving er heel verschillend uit kan zien én zodat er een debat ontstaat waarin duidelijker kan worden wat de Eerste Wereldoorlog over een gezamenlijke Europese toekomst te zeggen heeft.

Daarvoor is ook nog iets anders nodig behalve de acceptatie van de vreemde ervaring van de ander. Namelijk een zoektocht naar nabijheid, door in alle scherpte de vraag op tafel te leggen: waar willen wij naartoe in Europa?

In de discussies over de invulling van 5 mei, wordt nogal eens gedebatteerd over de vraag of oorlogsmisdadigers ook herdacht kunnen worden. Want verschillen zijn ook vaak de verschillen tussen de dader en het slachtoffer, degene die gedood heeft en degene die gedood is. Dit stelt de vraag aan de orde waarom we eigenlijk gedenken. Wat willen we met ons gedenken aan de vergetelheid ontrukken? Welke geschiedenis willen we present stellen in ons gedenken? Gedenken heeft een morele waarde, het is op de toekomst gericht, het legt als het ware het eschatologische tegoed van een gemeenschap bloot en vraagt ons onszelf daaraan te meten.

Welke waarden worden er tijdens herdenkingen naar voren gehaald? Speelt de reflectie op de aangevochten waarden rondom humaniteit daarin een rol? En is er ruimte voor de verhalen van verlies en desillusie? De Eerste Wereldoorlog, meer nog dan de Tweede, wordt voornamelijk nationaal herdacht. Hier en daar zijn er grensoverschrijdende plechtigheden en nemen diplomaten en soms staatshoofden deel aan elkaars herdenkingen. Het grote probleem bij deze

herdenkingen is dat zij geen recht doen aan de ervaringen van hen die in de loopgraven stierven, of ternauwernood overleefden.

In plaats van bij te dragen aan een gezamenlijke Europese toekomst door de nationale retoriek die tot de Eerste Wereldoorlog leidde te problematiseren, reproduceren deze herdenkingen vaak het nationalistische vertoog. Een goed voorbeeld hiervan is de aankondiging van de Britse Royal Mint in januari 2014 om een herdenkingsmunt voor de Eerste Wereldoorlog te maken met daarop de beeltenis van de beroemde generaal Lord Kitchener, zoals die tijdens de oorlog op de rekruteringsposters verscheen met de tekst: 'Your country needs you'. Voor de ervaring waaraan Richard Aldington in zijn roman een stem gaf, is hier geen plaats. Dat maakt uit duidelijk, dat de discussie over de wijze van gedenken niet alleen verschillen in perspectief tussen landen blootlegt, maar net zo goed die binnen een land.

Een echte Europese herdenking kan in feite overal plaatsvinden, in nationaal, regionaal of internationaal verband, zolang ze een relatie legt met de vraag naar de waarden waarvoor Europa zou moeten staan. Welke betekenis heeft humaniteit in het zicht van de gruwelijkheden die zich in de Eerste Wereldoorlog, of welk ander conflict dan ook, afspeelden? Worden de ervaringen van de anderen, de verliezers en slachtoffers, ook serieus genomen?

Paul Valéry vraagt zich af wat vrede is. Zijn antwoord: "Vrede is misschien de toestand waarin de natuurlijke vijandschap tussen mensen op creatieve wijze haar uitdrukking vindt, in plaats van zich te vertalen in destructieve activiteiten als oorlog. Hoe dragen onze diverse ervaringen in het verleden bij aan het vreedzaam

samenleven in Europa? Die vraag zou beslissend moeten zijn in de vormgeving van het gedenken van de Europese conflicten, in en buiten dit continent.

In deze laatste werkplaats rondom het gedenken van de Europese geschiedenis ging het om het zoeken naar een evenwicht tussen afstand en nabijheid. De erkenning van de afstand tussen verschillende ervaringen met betrekkingen tot de Europese geschiedenis moet gepaard gaan aan een gedreven zoektocht om een nieuwe verhouding te vinden tot de Europese waarden van vrijheid, solidariteit en gelijkheid. Door zo het verleden te gedenken mobiliseren we in onze rituelen het eschatologisch tegood van Europa: voor even is dan de humaniteit van de Europese homo universalis, desnoods in al zijn kwetsbaarheid en vertwijfeling present.

Conclusies

Ik vat aan het eind van mijn verhaal de conclusies uit de verschillende werkplaatsen nog eens samen.

In de eerste werkplaats, over de ziel van Europa stelden we vast dat de eenheid van Europa slechts bestaat in een voortdurende veranderende veelheid, waarbij lichte en diepe duistere momenten aandacht verdienen. Niemand kan de ziel van Europa claimen, vooral omdat zij niet vastlegt wie we als Europeanen zijn, maar zich richt op wie we willen zijn en zouden kunnen worden.

De werkplaats over *demos* en *populus*, ofwel over het volk voegde aan deze complexe ziel een volksbegrip toe dat meervoudig, principieel open en naar voren gericht is. De in Europa steeds flinterdun gebleken grens tussen beschaving en barbarij, wordt juist dan overschreden, wanneer de beelden over wie we zijn voor

eens en altijd vast willen leggen. We scheppen daarentegen ruimte voor samenleven en ontmoeting wanneer we ons oefenen in een houding van niet-kennen en het raadsel dat de ander is in tact laten.

In de laatste werkplaats over de omgang met de Europese geschiedenis krijgt dit niet-kennen de vorm van een balans tussen afstand en nabijheid. De vertwijfeling die in de Europese geschiedenis schuilt moet in ons gedenken zichtbaar gemaakt worden ter wille van het eschatologisch tegood, de waarden van een humaan Europa.

Erica Meijers is docent diaconale theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit.

Verantwoording

Behalve het gedeelte over *die Sammlung* en het artikel van Ferdinand Lion, dat nieuw onderzoek betreft, bevat deze lezing (bewerkte) passages en materiaal uit eerder verschenen artikelen en lezingen van mijn hand, nl. 'Europa: christelijk of humaan?', in Marco Derks en Peter-Ben Smit (red.), *Allemaal vreemdelingen in een 'christelijk' Europa. Twee theologische pleidooien voor humaniteit* - Quasimodolezing 2017, Utrecht 2018; Erica Meijers, 'The Other People', *Green European Journal*, 28.3.2017; Erica Meijers, 'Europe's identity crisis', *Green European Journal*, annual printedition 2015, *Stresstest. The European Project under pressure*, september 2015, p. 16-21.; Erica Meijers, 'Gedenk de Grote Oorlog Europees', *Ophef, tijdschrift voor hartstochtelijke theologie*, 2014, nr.2 (thema: Het Kwaad), p.16-18; "'Een ziel heb je nu en dan". *de Helling*, jrg. 25, nr. 2 (zomer 2012, thema De ziel van Europa), p. 3-5; Erica Meijers, 'Een flinterdunne scheidslijn', column voor de Andere Wereld, IKON radio, 19 juni 2011; Erica Meijers (ed.), *Populism in Europe*, Vienna/ Brussels, Planet Verlag/ Bureau de Helling/ Green European Foundation, 2011; Erica Meijers, *Waar zouden wij zijn zonder barbaren? Links en religie*, Lezing van 18.11.2011. Symposium over beeldvorming islam bij presentatie boek Theo Salemink en Marcel Poorthuis, *Van Harem tot Fitna* aan de Universiteit Utrecht.